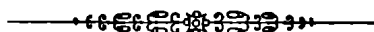

ΑΧΙΛΛΕΩΣ Θ. ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ
(ΙΑΤΡΟΥ)

ΑΝΑΤΟΜΙΚΑΙ ΓΝΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΙΠΠΟΚΡΑΤΟΥΣ

ΑΝΑΤΟΜΙΚΑΙ ΓΝΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΙΠΠΟΚΡΑΤΟΥΣ

ΥΠΟ

ΑΧΙΛΛΕΩΣ Θ. ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ

ΙΑΤΡΟΥ

Ούτε ὁ Ἱπποκράτης, οὔτε οἱ ἀπόγονοί του ἀνέταμόν ποτε ἀνθρώπινα πτώματα, πολλοὶ δὲ λόγοι μᾶς πείθουν, ὅτι πρὸ τῆς βασιλείας τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, οὐδεὶς ἐπεχείρησε τοῦτο. Ὁ σεβασμὸς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων πρὸς τοὺς νεκροὺς καὶ ἡ αὐστηρότης τῶν νόμων καθ' οὓς ἐπεβάλλετο ἡ ταφή τοῦ σώματος καὶ αὐτῶν ἀκόμη τῶν βαρβάρων, ἦτο ἀνυπέρβλητον πρόσκομα δι' ἀνατομικὰς μελέτας.¹⁾ Διὰ τοῦτο καὶ αἱ ἀνατομικαὶ γνώσεις τοῦ Ἱπποκράτους καὶ τῶν ἀπογόνων του ἦσαν στοιχειώδεις, καὶ μόλις εὐρίσκομεν εἰς τὰ συγγράμματά των γενικότητάς τινας περὶ τοῦ σχήματος, τοῦ μεγέθους, τῆς σχετικῆς θέσεως τῶν κυριωτέρων ὀργάνων. Καὶ αὕτη ἡ λέξις “ἀνατομία,” δὲν εὐρίσκεται εἰς τὴν “Ἱπποκράτειον Συλλογὴν,” ἢ ἀκριβέστερον, ἀπαντᾶται μόνον μίαν φορὰν ὡς τίτλος πονηματίου τινός: “Περὶ ἀνατομῆς.”²⁾ Μόνον εἰς τὴν ὀστεολογίαν εἶχον ἀκριβεστέρας γνώσεις, πρᾶγμα ἐξηγούμενον τόσον ἐκ τῆς μακρᾶς ἀντιστάσεως τῶν ὀστέων εἰς τὴν ἀπο-

1) Οἱ Ἕλληνες ἐπίστευον ὅτι μετὰ θάνατον, ἡ ψυχὴ ἀπαλλασσομένη τοῦ φθαρτοῦ περιβλήματός της, ἐπλανᾶτο ἀνήσυχος ἐπὶ τῶν ὀχθῶν τῆς Στυγός, μέχρι τῆς ταφῆς τοῦ σώματος. Διὰ τοῦτο ἡ ἀνατομὴ τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, ἐθεωρεῖτο φρικώδης βεβήλωσις.

2) Τὸ πονημάτιον τοῦτο, κατέχουν μόλις μικρὰν σελίδα, περιέχει ξηρὰν μόνον ὀνοματολογίαν τῶν θωρακικῶν ὀργάνων. (Littre, Τόμ. VIII, σελ. 538).

σύνθεσιν, ὅσον καὶ ἐκ τῆς κατὰ τὴν ζωὴν σπουδῆς τῶν καταγμάτων, τῶν ἐξαρθρώσεων κτλ.¹⁾ Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰς γνώσεις αὐτῶν ἐπὶ τοῦ σχήματος τῶν ἐσωτερικῶν ὀργάνων, αὗται προήρχοντο, καὶ ἰπασαν πιθανότητα, ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῶν σπλάγχνων τῶν θυμάτων, ἐκ τῆς περιθάλψεως τῶν τραυματιῶν, ἐκ τῆς ἀνατομῆς ζώων καὶ ἐκ τυχαίων ὅλως περιστατικῶν.²⁾ Ἐν τούτοις ἐπὶ πολλῶν σημείων τῆς πρακτικῆς ἀνατομικῆς, τοπογραφικῆς, παθολογικῆς ἢ χειρουργικῆς, ἦσαν καλῶς πληροφορημένοι. Ὁ Malgaigne εἰς πραγματείαν του “Περὶ τῆς ἀνατομίας καὶ φυσιολογίας,” τοῦ Ὀμήρου, ἀναφέρει ὅτι εἰς μὲν τὴν Ἰλιάδα εὑρεν 145 διάφορα τραύματα, εἰς ὅλον δὲ τὸν Ὀμηρον 150 ἀνατομικοὺς ὅρους.³⁾ Τόσους περίπου γνωρίζει καὶ ὁ Ἱπποκράτης.

Τοιαῦται εἶναι κατὰ τὴν γνώμην ὅλων σχεδὸν τῶν ἱστορικῶν καὶ κριτικῶν αἱ πηγαὶ ἐκ τῶν ὁποίων τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας τοῦ Ἱπποκράτους ἠδυνήθησαν νὰ ἀντλήσουν τὰς ἀνατομικὰς τῶν γνώσεις. Ὅχι βεβαίως, διότι ὁ Ἱπποκράτης δὲν ἠσθάνθη τὴν ἀνάγκην ἀκριβεστερας γνώσεως τῶν μερῶν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος καὶ τῶν μεταξύ των σχέσεων. Ἀπ' ἐναντίας ἐφρόνει, καὶ δικαίως, ὅτι ἡ σπουδὴ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος πρέπει νὰ εἶναι ἡ βάσις καὶ ἡ ἀφετηρία ὁλοκλήρου τῆς Ἰατρικῆς:

“Φύσις δὲ τοῦ σώματος, λέγει, ἀρχὴ τοῦ ἐν τῇ ἱητρικῇ λόγου.” καὶ ἐγνώριζε κάλλιστα πόσον θὰ ὠφελεῖτο ἐκ τῆς γνώσεως τῆς ποικιλίας τὴν ὁποίαν δύνανται νὰ παρουσιάσουν ταῦτα εἰς τὴν κατασκευὴν των.

Εἰς τὴν Ἱπποκράτειον Συλλογὴν, γίνεται λόγος, ἐν παρόδῳ, περὶ τῆς ὁμοιότητος τῶν ὀργάνων τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὰ τῶν ζώων. Παρ' ὅλα ὅμως ταῦτα εἶναι πιθανὸν ὅτι δὲν πρόκειται ἐνταῦθα ἐξ ἀναλογίας, ἀλλὰ περὶ ἐφαρμογῆς εἰς τὸν ἄνθρωπον γνώσεων αἱ ὁποῖαι ἀπεκτήθησαν ἐκ τῆς ἀνατομῆς ζώων. Διότι εἶναι βέβαιον, ὅτι οἱ ἱπποκρατικοὶ ἀνέτεμνον ζῶα. Ἀλλ' ἄραγε εἶχον καὶ ἀνατομικὰ συγγράμματα. Τοῦτο εἶναι ἐλάχιστα πιθανόν.

—“Δὲν κατηγορῶ τοὺς ἀρχαίους, γράφει ὁ Γαληνός,⁴⁾ διότι δὲν ἔγραψαν περὶ ἀνατομίας. Εἰς τοὺς ἀρχαίους ἦτο περιττὸν νὰ γράψουν τοιαῦτα βιβλία, διότι οἱ μαθηταὶ ἐμάνθανον ἐνωρίτατα ἀπὸ τοὺς γονεῖς των, ἀπὸ παιδικῆς ἡλικίας νὰ ἀνατέμνουν, ὅπως καὶ νὰ ἀναγινώσκουν καὶ νὰ γρά-

1) Ἄν πιστεύσωμεν παράδοσιν τινά, οἱ Ἀσκληπιάδαι εἶχον εἰς τὴν σχολὴν των ἀνθρώπινον σκελετὸν διὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν μαθητῶν των.

2) Ἡ μαρτυρία τοῦ Γαληνοῦ ὑπὲρ τῶν ἀνατομικῶν γνώσεων τοῦ Ἱπποκράτους στερεῖται σημασίας, καθ' ὅσον εὐρίσκεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὰς μαρτυρίας αὐτῶν τούτων τῶν ἔργων τοῦ Πατρὸς τῆς Ἰατρικῆς. Ἐπίσης καὶ τὸ πολλάκις μνημονευόμενον χωρίον τοῦ Πausανίου (X, 2, 6), ὅτι δηλαδὴ ὁ Ἱπποκράτης ἀφίερωσεν εἰς τὸν ἐν Δελφοῖς ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος χρυσοῦν σκελετὸν ἀνθρώπου, οὐδὲν περισσότερον ἀποδεικνύει. Μερικοὶ μάλιστα ἐκ τῶν νεωτέρων, ὅπως ὁ Θωμᾶς Lauth εἰς τὸ σύγγραμμά του: Ἱστορία τῆς Ἀνατομίας (1815), ἀρνοῦνται ἀκόμη ὅτι ὁ Ἱπποκράτης ἀνέταμε ζῶα.

3) Malgaigne, Anatomie et Physiologie dans Homère, Paris 1842.

4) Γαληνοῦ, ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων, βιβλ. Β'.

„φουν. Πράγματι δέ, ὅχι μόνον οἱ ἀρχαῖοι ἰατροί, ἀλλὰ καὶ οἱ φιλόσοφοι ἀκόμη ἐπεδίδοντο σοβαρῶς εἰς τὴν ἀνατομίαν. Ἔτσι δὲν ὑπῆρχε φόβος νὰ λησμονήσουν τὰς ἀνατομικὰς γνώσεις ποὺ ἔμαθαν κατὰ τὴν παιδικὴν τῶν ἡλικίαν, ὅπως καὶ τὴν τέχνην τῆς γραφῆς. Σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως, ἐθεώρησαν καλόν, νὰ διδάσκουν τὴν ἱατρικὴν ὅχι μόνον εἰς τὰ μέλη τῶν ἱατρικῶν οἰκογενειῶν, καὶ εἰς ξένα πρὸς αὐτὰς πρόσωπα. Ἐκεῖνο ποὺ ἐχάθη εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, ἀπὸ τὴν καινοτομίαν ταύτην, ἦτο ὅτι ἡ ἀνατομία δὲν ἐξησκεῖτο πλέον ἀπὸ παιδικῆς ἡλικίας, διότι παρεδέχθησαν πρὸς ἐκπαίδευσιν ἐνήλικας τοὺς ὁποίους ἔκριναν ἱκανοὺς διὰ τὰς ἀρετάς των. Ἔτσι κατ' ἀνάγκην, ἡ ἐκπαίδευσις ἀπέβη ἀτελεστέρα, καθ' ὅσον δὲν ἐμάνθανον αὐτὴν ἐκ τρυφερᾶς ἡλικίας... Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ τέχνη ἐξέφυγεν ἀπὸ τὰς οἰκονείας τῶν Ἀσκληπιαδῶν, ἀφ' ἑτέρου δέ, διότι ἡ ἀπὸ στόματος εἰς στόμα μετὰδοσις ἤρχισε νὰ ἀποβαίνει ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἀτελής, ἐγένετο αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη ἐγχειριδίων, τὰ ὁποῖα νὰ διαφιλάττουν τὰς ἐξηγήσεις, ἐνῶ προηγουμένως δὲν εἶχον ἀνάγκην οὔτε ἐγχειριδίων, οὔτε συγγραμμάτων, ὅπως εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ Διοκλέους ¹⁾ συνταχθέν, τὸ πρῶτον καθ' ὅσον γνωρίζω.”

* * *

Εἰς τὸ “Περὶ τῶν ἐν κεφαλῇ τραμάτων,” εὐρίσκομεν ἐνδιαφερούσας λεπτομερείας περὶ τῆς ἐξωτερικῆς κατασκευῆς τοῦ κρανίου. Τὰ ὅσα καὶ αἱ ἀρθρώσεις περιγράφονται καλῶς. Ἐπίσης αἱ ραφαὶ τοῦ κρανίου καὶ αἱ ὑπὸ τῆς διπλῆς χωριζόμεναι πλάκες:

—“Δίπλοον δ' ἐστὶ τὸ ὁστέον κατὰ μέσσην τὴν κεφαλὴν· σκληρότατον δὲ καὶ πυκνότατον αὐτέου πέφινκε τό τε ἀνώτατον ἐν ᾧ ὁμοχροίη τοῦ ὁστέου ἢ ὑπὸ τῇ σαρκί, καὶ τὸ κατώτατον τὸ πρὸς τῇ μήνιγγι, ἡ ὁμοχροίη τοῦ ὁστέου ἢ κάτω... Ἡ δὲ διπλὴ ποικιλώτατον καὶ μαλθακώτατον καὶ μάλιστα σπογγῶδές ἐστιν.” ²⁾

Καθορίζει μάλιστα τὰ τὴν μικροτέραν ἀντίστασιν παρουσιάζοντα σημεῖα τῆς κρανιακῆς κάψης, καθὼς καὶ ἐκεῖνα τῶν ὁποίων ὁ τραυματισμὸς εἶναι σοβαρώτερος. Ἐπὶ τῇ βιάσει δὲ τῶν παρατηρήσεών του, προβαίνει εἰς προγνωστικὰ συμπεράσματα, φρονῶν ὅτι αἱ κρανιακαὶ βλάβαι καθὼς καὶ αἱ τῶν ραφῶν εἶναι σοβαρώτεροι κατὰ τὸ θέρος παρὰ τὸν χειμῶνα.

1) Διοκλῆς ὁ Καρύστιος, περίδοξος ἱατρὸς τῶν ἀρχῶν τοῦ τετάρτου π. Χ. αἰῶνος, υἱὸς τοῦ ἱατροῦ Ἀρχιδάμου, ὁ διασημότερος κατὰ τὸν Πλίνιον, ἱατρὸς μετὰ τὸν Ἱπποκράτην: *secundus aetate famaue* (Φυσικὴ Ἱστορία, Βιβλ. XXVI, 6, 2).

Πρῶτος ἔγραψεν εἰς αἰτικὴν γλῶσσαν ἀρκετὰ ἱατρικὰ συγγράμματα, τῶν ὁποίων μόνον τοὺς τίτλους γνωρίζομεν καὶ ἀποσπάσματά τινα, διασωθέντα ὑπὸ τοῦ Γαληνοῦ, Καιλίου Αὐρηλιανοῦ, Ὁρειβασίου καὶ Παύλου Αἰγινήτου. Τὸ “Περὶ ἀνατομῆς,” ἔργον αὐτοῦ εἶναι τὸ παλαιότατον ἐλληνικὸν ἀνατομικὸν σύγγραμμα. Τὰ διασωθέντα ἀποσπάσματα αὐτοῦ, ἐδημοσίευσεν ὁ C. G. Kühn ἐν Λειψία 1820. (Πλειότερα βλέπε. Ἀριστοτέλους Π. Κούζη, Ἱστορία τῆς ἱατρικῆς, Τόμ. Α. σελ. 155 καὶ ἐξῆς).

2) Περὶ τῶν ἐν κεφαλῇ τραμάτων § 1 (III, σελ. 187).

Ἡ παρατήρησις αὕτη τοῦ Ἱπποκράτους καὶ ἄλλαι ἀνάλογοι διεσπαρμέναι εἰς τὸ “Περὶ ἀγμῶν,” ἔργον του, ἀποδεικνύουν, πράγματι, ὅτι ἐπωφελήθη ἐκ τῆς παρατηρήσεως τῶν τιχαίων τραυμάτων διὰ νὰ σπουδάσῃ τὸ σχῆμα καὶ τὰς σχέσεις τῶν ἐσωτερικῶν ὀργάνων. Διὰ τοῦτο λαμβάνοντες ὑπ’ ὄψει τὴν ἀνεπάρκειαν τῶν μέσων δι’ ἀνατομικὰς μελέτας, θαυμάζομεν τὰς γνώσεις του καὶ ἐκπληττόμεθα ἀληθῶς δι’ ὅσα ἐγνώριζε περὶ τῶν ὁσίων, τῶν ἀρθρώσεων καὶ τῶν συνδέσμων οἱ ὅποιοι τὰς συγκρατοῦν.

Τί ἐγνώριζον περὶ τῆς ἀνατομίας τοῦ ἐγκεφάλου;

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ “Περὶ ἱερῆς νόσου,” βιβλίου, λέγει:

—“Ὁ ἐγκέφαλος τοῦ ἀνθρώπου ἐστὶ διπλῶς, ὥσπερ καὶ τοῖσιν ἄλλοις ἡζώοιςιν ἅπασιν· τὸ δὲ μέσον αὐτοῦ διείργει μῆνιγξ λεπτή· διὸ οὐκ αἰεὶ κατὰ τὸ αὐτὸ τῆς κεφαλῆς ἀλγεί, ἀλλ’ ἐν μέρει ἐκάτερον, ὅτε δὲ ἅπασαν.”¹⁾

Ἐπίσης ἐγνώριζον ὅτι ὑπάρχουν δύο ἐγκεφαλικά μῆνιγγες:

—“Μῆνιγγες δὲ δύο εἰσὶ τοῦ ἐγκεφάλου, ἡ μὲν ἐπάνω παχύτερη, ἡ δὲ λεπτή τοῦ ἐγκεφάλου ἀπτομένη.”²⁾

Εἰς τὸ “Περὶ ἄρθρων,” ὁ Ἱπποκράτης παρέχει θαυμασίαν περιγραφὴν τῆς σπονδυλικῆς στήλης, εἰς τὴν ὁποίαν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διῶμεν ἀκριβεῖς γνώσεις περὶ τῶν μηνίγγων τοῦ νωτιαίου μυελοῦ, εἰς τὰς ὁποίας βραδύτερον ὁ Ἡρόφιλος θὰ δώσῃ τὰ ὀνόματα: σκληρὰ μῆνιγξ καὶ λεπτή ἢ χοριοειδὴς μῆνιγξ, ὀνόματα καὶ σήμερον ἐν χρήσει.

Λέγε λοιπόν:

“Κατ’ ἀρχὰς πρέπει νὰ γνωρίζωμεν ποία εἶναι ἡ φυσικὴ κατάστασις τῆς ράχεως, διότι ἡ γνῶσις αὕτη εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὴν διάγνωσιν πολλῶν νοσημάτων. Εἰς τὸ πρὸς τὴν κοιλίαν μέρος αὐτῆς (τὸ πρὸς τὴν κοιλίαν ρέπον), δηλαδή ἐμπροσθεν, οἱ σπόνδυλοι παρουσιάζουν ἓνα κανονικὸν σύνολον, καὶ συνδέονται ἀναμεταξύ των διὰ συνδέσμου βλενωδούς καὶ νευρώδους (δεσμῶ μυξώδεϊ καὶ νευρώδεϊ), δηλαδή χονδρο - ἰνώδους, προερχομένου ἐκ τοῦ ἐπενδύοντος αὐτοὺς χόνδρου καὶ ἐκτεινομένου μέχρι τοῦ νωτιαίου μυελοῦ. Ἄλλοι δὲ τένοντες νευρώδεις (τόνοι νευρώδεις) συνεχεῖς ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω προσπεφυκότες ἐκτείνονται ἐπὶ τῆς μιᾶς καὶ τῆς ἄλλης πλευρᾶς, κατὰ μῆκος τῶν σποδύλων. Ὅσον δ’ ἀφορᾷ τὰς συγκοινωνίας τῶν φλεβῶν, καὶ τῶν ἀρτηριῶν (ἀρτηρίαι), πόσαι καὶ ποῖαι εἶναι, πόθεν ἀναχωροῦν καὶ εἰς τί χρησιμεύουν θὰ ἐκθέσωμεν εἰς ἄλλο ἔργον. Ἐπίσης, θὰ ἐξηγήσω καὶ τὰ τοῦ νωτιαίου μυελοῦ ποία εἶναι τὰ καλύμματα (ἐλυτρα), πόθεν ἄρχονται, ποῦ καταλήγουν, πῶς συγκοινωνοῦν καὶ ποία εἶναι ἡ ἀποστολή των. Κατόπιν οἱ σπόνδυλοι διαρθροῦνται ἀναμεταξύ των διὰ γιγγλυμοῦ. Κοινοὶ τένοντες (τόνοι κοινοὶ) ἐκτείνονται ἐμπροσθεν καὶ ὀπισθεν ὅλων τῶν σπονδύλων, μία δὲ ὁστεώδης ἀπόφυσις γεννᾶται ὀπισθεν ἐκάστου σπονδύλου μικροῦ ἢ μεγάλου. Ἐπὶ τῶν ἀποφύ-

1) Περὶ ἱερῆς νόσου § 3 (VI σελ. 366).

2) Περὶ τόπων τῶν κατ’ ἀνθρώπον § 2 (VI, σελ. 280).

„σεων τούτων ὑπάρχουν χονδρώδεις ἐπεφύσεις, ἐκ τῶν ὁποίων ἐκβλασ-
 „τὰ συνδεσμοὶ (νεῦρα)—οἱ ἄνω δηλαδή συνδεσμοὶ—ἔχοντες σχέσιν με-
 „τὰ πλεον ὀπισθίους τένοντας. Αἱ πλευραὶ εἶναι προσπεφυκυῖαι καὶ ἔχουν
 „κατεύθυνσιν μᾶλλον πρὸς τὰ ἐμπρὸς παρὰ πρὸς τὰ ὀπίσω, διαρθροῦνται
 „δὲ με ἕκαστον σπόνδυνον. Αἱ πλευραὶ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι κυρταὶ σὰν τό-
 „ξα (ραιοειδέα τρόπον), τὸ δὲ μεταξὺ τῶν πλευρῶν διάστημα καὶ τῶν ὀ-
 „στέων τὰ ὁποῖα γεννῶνται ἐκ τῶν σπονδύλων δηλαδή αἱ ἀκανθώδεις ἀπο-
 „φύσεις, πληροῦται ἐκατέρωθεν ἀπὸ μῦς, οἱ ὁποῖοι ἀρχόμενοι ἀπὸ τῆς αὐ-
 „χενικῆς χώρας, ἐκτείνονται μέχρι τῆς ὀσφύος. Ὅσον δ' ἀφορεῖ τὴν ράχιν,
 „αὕτη κυρτοῦται κατὰ μῆκος τῆς (ἰθυσκόλιος ἐστίν). Ἀπὸ δὲ τοῦ ἱεροῦ ὀ-
 „στοῦ μέχρι τοῦ μεγάλου σπονδύλου (πέμπτου ὀσφυϊκοῦ σπονδύλου), μετὰ
 „τοῦ ὁποῖου τὰ κάτω ἄκρα εὐρίσκονται εἰς συνάφειαν, ἡ ράχιν εἶναι κυρτὴ
 „(κυφὴ ἐστίν) πρὸς τὰ ὀπίσω, διότι ἐκεῖ εὐρίσκονται: ἡ κύστις, τὰ γεννητι-
 „κὰ ὄργανα καὶ τὸ χαλαρὸν μέρος τοῦ ὀρθοῦ (ἀρχοῦ τὸ χαλαρόν). Ἀπὸ ἐδῶ
 „μέχρι τῶν προσφύσεων τοῦ διαφράγματος (φρένες) καθ' ὅλον τὸ μῆκος
 „εἶναι κυρτὴ πρὸς τὰ ἐμπρὸς (ἰθυλόρδη). Ἡ χώρα δὲ αὕτη εἶναι ἡ μόνη
 „ἡ ὁποία εἰς τὸ πρόσθιον μέρος καλύπτεται ὑπὸ μυῶν, τοὺς ὁποῖους κα-
 „λοῦν ψόας. Ἀπὸ ἐδῶ πάλιν, μέχρι τοῦ μεγάλου σπονδύλου, ὁ ὁποῖος εὐρί-
 „σκεται ἄνωθεν τῶν ὥμων (ἔβδομος τραχηλικὸς σπόνδυλος), καθ' ὅλον τὸ
 „μῆκος τῆς εἶναι κυρτὴ πρὸς τὰ ὀπίσω (ἰθυκύφη) ἀλλὰ μᾶλλον κατὰ τὸ
 „φαινόμενον παρὰ πρᾶγματι, διότι κατὰ τὸ μέσον τῆς ράχως αἱ ἀκανθώ-
 „δεις ἀποφύσεις εἶναι ὑψηλόταται, ἐνῶ ἄνωθεν καὶ κάτωθεν εἶναι μικρότε-
 „ραι. Ὅσον ἀφορεῖ τὴν τραχηλικὴν χώραν, αὕτη εἶναι κυρτὴ πρὸς τὰ
 „ἐμπρὸς.¹⁾

* * *

Ὅπως εἶπομεν, αἱ ἀνατομικαὶ γνώσεις τοῦ Ἱπποκράτους καὶ τῶν συγ-
 χρόνων του ἦσαν πολὺ περιορισμέναι, πλὴν τῆς **ὀστεολογίας**, τῆς ὁποίας
 εἶχε γνώσεις σπουδαιότερας καὶ λεπτομερεστέρας. Ὁ „Μοχλικός,, ὁ ὁποῖος
 εἶναι ἐπιτομὴ τοῦ „Περὶ ἄρθρων,, καὶ μέρους τοῦ „Περὶ ἀγμῶν,, μᾶς πεί-
 θουν περὶ τούτου. Ὅσον δ' ἀφορεῖ τὰ ἄλλα μέρη τῆς ἀνατομίας: μυολο-
 γίαν, ἀγγειολογίαν, σπλαγγχνολογίαν, νευρολογίαν κ. τ. λ. ὁ Ἱπποκράτης ἐ-
 γνώριζεν ὅσα καὶ οἱ συγγραφεῖς τῆς „Ἱπποκρατείου Συλλογῆς,, καὶ ὁ
 Ἀριστοτέλης, ὁ ὁποῖος ἤκμασεν ὅχι πολὺ βραδύτερον τῶν ἱπποκρατικῶν
 χρόνων.

Ὁ Ἱπποκράτης π. χ. δὲν ἐγνώριζε τοὺς μῦς. Γενικῶς ἐγνώριζε τὰς „σάρ-

1) Περὶ ἄρθρων § 45 (IV, σελ. 190 καὶ ἐξῆς).

Ἐκ τῶν ὀρισμῶν τοῦ Ἱπποκράτους, παρατηροῦμεν πόσον ἡ ἀνατομικὴ γλῶσσά
 του εἶναι ἀόριστος. Ὁ μέγας σπόνδυλος, ὁ ἄνω τῶν ὥμων, εἶναι ὁ ἔβδομος τραχη-
 λικός, ὁ μέγας σπόνδυλος μετὰ τοῦ ὁποῖου τὰ κάτω ἄκρα εὐρίσκονται εἰς συνάφειαν,
 εἶναι ὁ πέμπτος ὀσφυϊκός, τέλος, ὁ μέγας σπόνδυλος, ἄνευ χαρακτηρισμοῦ, ὁ ἄξων.
 Littré, IV, σελ. 195 ἐν ὑποσημειώσει).

κας,,¹⁾ τὰς ὁποίας ἐκάλει “μῦς,,²⁾ ἄνευ ὅμως συστηματικῆς περιγραφῆς καὶ τῆς καθ’ ἕκαστον γνώσεως. Εἷς τινὰ μόνον χωρία ἀπαντῶμεν ἔχνη μερικωτέρας διαίρεως, ὅπως: “σάρκας βραχίονος,, “σάρκας μηρῶν καὶ κνημῶν,,³⁾ καὶ “μῦς βραχίονος,, “μῦς ἀπὸ τοῦ αὐχένος,,⁴⁾ “καρδίας μῦς,,⁵⁾ οὐδεμίαν ὅμως συστηματικὴν ταξινόμησιν.

Μεταξὺ τῶν σαρκῶν συγκαταλέγει τὸν κυτταρώδη ἱστόν, τὸ λίπος κτλ. Ἡ φυσιολογικὴ ἐπίσης ἐνέργεια τῶν μυῶν εἶναι ἄγνωστος, ὡς θέλομεν ἰδεῖ εἰς τὸ περὶ φυσιολογίας κεφάλαιον. Σκοπὸς τῶν σαρκῶν εἶναι νὰ καλύπτουν μετὰ τοῦ δέρματος τὰ ὀστέα.

“Αἱ δὲ σάρκες καὶ τὸ δέρμα πάντων ξύνδεσιν καὶ ξύνταξιν,,⁶⁾

Ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν ἀγγείων ὁ Ἱπποκράτης δὲν εἶχεν ἀκριβεστέρας γνώσεις. Συγχέει ταῦτα καὶ δὲν διακρίνει τὰς ἀρτηρίας ἀπὸ τῶν φλεβῶν. Ἀλλὰ καὶ ἂν τὰς διακρίνη παραδέχεται ὅτι αἱ μὲν φλέβες περιέχουν αἷμα, αἱ δὲ ἀρτηρίαι ἄερα, καὶ θεωρεῖ αὐτὰς ὡς ἐξάρτημα τοῦ ἀναπνευστικοῦ συστήματος. Γνωρίζει ὅμως ὅτι ἡ πηγὴ τῶν φλεβῶν εἶναι τὸ ἥπαρ, ὅπως τῶν ἀρτηριῶν ἡ καρδιά, καὶ ὅτι διὰ τοῦ ἥπατος καὶ τῆς καρδίας διασκορπίζεται καθ’ ὅλον τὸ σῶμα τὸ αἷμα καὶ τὸ πνεῦμα, διὰ μέσου τῶν ὁποίων ὁδεύει ἡ θερμότης.

“Ρίζωσις φλεβῶν ἥπαρ, ρίζωσις ἀρτηριῶν καρδίη. Ἐκ τούτων ἀποπλανᾶται εἰς πάντα αἷμα καὶ πνεῦμα, καὶ θερμοκρασίη διὰ τούτων φοιτᾷ,,⁷⁾

Αἱ βλέβες, τὰς ὁποίας καλεῖ καὶ αἱμοφόρα ἀγγεῖα περιγράφονται κάπως εἰδικώτερον. Ἐγνώριζεν ὅτι αἱ φλέβες διακλαδιζόμεναι καθ’ ὅλον τὸ σῶμα καὶ ἀποσχιζόμεναι εἰς μικροτέρας, χρησιμεύουν πρὸς παροχέτευσιν τοῦ αἵματος, πρὸς θρέψιν τοῦ σώματος.

“Αὗται πηγαὶ φύσιος ἀνθρώπου, καὶ ποταμοὶ ἐνταῦθα ἀνὰ σῶμα, τοῖσιν ἄρδεται τὸ σκῆνος, οὗτοι δὲ καὶ τὴν ζωὴν φέρουσι τῷ ἀνθρώπῳ κῆν αὐανθέωσιν, “ἀπέθανεν ὠνθρωπος,,⁸⁾

Γνωρίζει τὰς σιγμοειδεῖς ἢ μηνοειδεῖς βαλβίδας τῆς ἀορτῆς, συνάμα δὲ καθορίζει ὅτι αὗται προβάλλουν ἀνυπέρβλητον κώλυμα πρὸς πᾶσαν παλινδρόμησιν τοῦ αἵματος ἐκ τῆς ἀορτῆς πρὸς τὴν καρδίαν.⁹⁾

1) Περὶ ἄρθρων § 69 (IV, σελ. 282). Περὶ ἀγμῶν, § 11 (III, σελ. 452). Μοχλικὸς § 34 (IV, σελ. 376). Περὶ τόπων τῶν κατ’ ἀνθρώπον § 4 (VI, σελ. 284). Περὶ ὀστέων φύσιος § (IX, σελ. 182). Περὶ τέχνης § 10 (VI, σελ. 16).

2) Περὶ τέχνης § 10 (VI, σελ. 16).

3) Αὐτόθι § 10 (VI, σελ. 16).

4) Περὶ ἀγμῶν § 8 (III, σελ. 444). Πρβλ. καί: (Littre, Introduction Générale, Τόμ. Α’. σελ. 230—231).

5) Περὶ καρδίας § 4 (IX, σελ. 82).

6) Περὶ ὀστέων φύσιος § 11 (IX, σελ. 82).

7) Περὶ τροφῆς § 31 (IX, σελ. 110).

8) Περὶ καρδίας § 7 (IX, σελ. 84).

9) Αὐτόθι § 11 (IX, σελ. 90).

Αἱ κυριώτεραι τῶν φλεβῶν, αἱ “ἀρχηγοὶ φλέβες,” ὑπὸ μὲν τοῦ Ἀριστοτέλους¹⁾ καλοῦνται: “μεγάλη φλέψ,” καὶ “ἀορτή,” ὑπὸ δὲ τοῦ Ἱπποκράτους: “κοῖλαι φλέβες,” τῶν ὁποίων ἡ μὲν καλεῖται “ἀρτηρία,” ἡ δὲ “κοίλη φλέψ.”

“Δύο γὰρ εἰσὶ φλέβες ἀπὸ καρδίας: τῇ μὲν τοῦνομα ἀρτηρίῃ, τῇ δὲ „φλέψ.”²⁾

Καὶ παρακάτω:

“Ἀπὸ κοίλης φλεβὸς καὶ ἀπὸ τῆς ἀρτηρίας αἱ ἄλλαι φλέβες ἐσχισμέναι „κατὰ τὸ ἄλλο σῶμα.”³⁾

Δηλαδή: ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐκάλει ἀορτήν, ὁ Ἱπποκράτης καλεῖ ἀρτηρίαν.

Ἡ σύγχυσις τῶν σωληνοειδῶν ἀγγείων ὑπῆρξε μεγάλη, διότι φλέβας ἐκάλουν ὅχι μόνον τὰ φλεβικὰ καὶ ἀρτηριακὰ ἀγγεῖα—“παχείῃ φλέψ,” “ἀρχαίῃ φλέψ,” “ἀορτή”—ἀλλὰ καὶ αὐτοὺς τοὺς οὐρητῆρας, διὰ τὴν πρὸς τὰς φλέβας ὁμοιότητα, καὶ τοῦτο μέχρι τοῦ Γαληνοῦ ἀκόμη:

“Ὅθεν ἐκπεφύκασιν ἐξ αὐτέου (δηλαδή τοῦ νεφροῦ) αἱ φλέβες αἱ ἐς κύστιν.”⁴⁾

Εἰς τὸ “Περὶ ὀστέων φύσιος,” ἀναγινώσκομεν ὅτι ἡ φλέψ ἡ ὁποία ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τῆς ἀκάνθης... ἐκπέμπει εἰς τὴν καρδίαν μίαν πολὺ μεγάλην φλέβα μὲ πολλὰ στόμια πρὸς τὴν καρδίαν, καὶ ἡ ὁποία σχηματίζει μέχρι τοῦ στόματος ἓνα σωλῆνα, ὁ ὁποῖος διερχόμενος διὰ τοῦ πνεύμονος ὀνομάζεται ἀρτηρία (τραχεῖα ἀρτηρία).

“Ἡ δὲ ἀρχαίῃ φλέψ ἡ νεμομένη περὶ τὴν ἄκανθαν... ἐμπέφυκεν εἰς „τὴν καρδίαν· ἀφ’ ἐαυτῆς φλέβα εὐμεγέθεια πολύστομον κατὰ τὴν καρδίαν· ἐντεῦθεν δὲ εἰς τὸ στόμα ἐσυρίγγωκεν, ἥπερ ἀρτηρίῃ διὰ τοῦ πνεύμονος ὀνομάζεται.”⁵⁾

Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω χωρίου καταφαίνεται ἡ μετὰ τῶν ἀρτηριῶν σύγχυσις τῆς τραχείας ἀρτηρίας, πρᾶγμα παρατηρούμενον ὅχι μόνον εἰς τοὺς ἱπποκρατικούς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν Ἀριστοτέλη ἀκόμη.⁶⁾

1) Ἀριστοτέλους, Περὶ ζῴων μορίων, βιβλ. Γ', κεφ. 4.

2) Περὶ σαρκῶν § 5 (VIII, σελ. 590).

3) Αὐτόθι. — Ἡ ἀρχὴ τῶν φλεβῶν διημφισβητεῖτο παρὰ τοῖς ἀρχαίοις. Οὕτω, ἄλλοι ἐθεώρουν ὡς ἀρχὴν αὐτῶν τὸν ὀμφαλόν, ἄλλοι τὴν κοιλιακὴν φλέβα, ἄλλοι τὴν κεφαλὴν κτλ. (Πλειότερα βλέπε: Littré, Introduction Générale, Τόμ. Α, σελ. 207).

4) Περὶ ὀστέων φύσιος § 4 (IX, σελ. 170).

5) Περὶ ὀστέων φύσιος § 13 (IX, σελ. 184).

6) “Συνήρτηται δὲ (ἡ ἀρτηρία), λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, καὶ τῇ μεγάλῃ τῇ φλεβὶ καὶ „τῇ ἀορτῇ καλουμένῃ..... συνήρτηται δὲ καὶ ἡ καρδία τῇ ἀρτηρίᾳ πιμελώδεσι καὶ „χονδρώδεσι δεσμοῖς· ἡ δὲ συνήρτηται, κοῖλόν ἐστιν. Φυσωμένης δὲ τῆς ἀρτηρίας..... ἐν τοῖς μεῖζοσι τῶν ζῴων δῆλον ὅτι εἰσέρχεται τὸ πνεῦμα εἰς αὐτήν.”

(Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι, βιβλ. Α', κεφ. 16). Δηλαδή ἡ τραχεῖα ἀρτηρία συνδέεται μὲ τὴν μεγάλην φλέβα καὶ μὲ τὸ ἀγγεῖον πού καλεῖται ἀορτή..... Καὶ ἡ μὲν καρδία συνδέεται μὲ τὴν τραχεῖαν ἀρτηρίαν μὲ λιπώδεις καὶ χονδρώδεις συνδέσμους. Ἐκεῖνο δὲ πού χρησιμεύει ὡς σύνδεσμος μὲ τὴν καρδίαν εἶναι κοῖλον. Ὅταν ἡ τραχεῖα ἀρτηρία πληρωθῇ ἀπὸ ἀέρα..... βλέπομεν εἰς τὰ μεγάλα ζῶα, ὅτι ὁ ἀῆρ εἰσέρχεται εἰς τὴν καρδίαν.

Ἐπίσης αἱ ἀρτηρίαι τὰς ὁποίας ἰδιαίτερος ὠνόμαζον καὶ “ἀορτὰς,”¹⁾ πρῶτος δὲ ὁ Ἐμπεδοκλῆς²⁾ καὶ ἔπειτα ὁ Ἀριστοτέλης³⁾ ἐκάλουν “σύριγγας,” καὶ “πνευματικὰ ἀγγεῖα,” καὶ “κενώματα,” κατὰ Ροῦφον τὸν Ἐφέσιον,⁴⁾ συνεχέοντο μὲ τοὺς βρόγχους, μολονότι τὸ ὄνομα τῶν βρόγχων δὲν ἦτο ἄγνωστον εἰς τοὺς ἀρχαίους.⁵⁾

Ἐκ τῆς διαφόρου ταύτης ὀνομασίας καταφαίνεται, ὅτι αἱ φλέβες, αἱ ἀρτηρίαι καὶ οἱ οὐρητῆρες συνεχέοντο, ὅπως καὶ αἱ ἀρτηρίαι πάλιν μὲ τὴν τραχεῖαν ἀρτηρίαν καὶ τοὺς βρόγχους. Ἄν δὲ λάβωμεν ὑπ’ ὄψει τὰ ὑπὸ τοῦ Ρούφου ἀναφερόμενα, τότε, κατὰ τὴν ἀνατομικὴν γλῶσσαν τῶν ἀρχαίων, καὶ αὐτὰ τὰ νεῦρα συνεχέοντο μὲ τὰς φλέβας, τὰς ἀρτηρίας, τοὺς οὐρητῆρας καὶ τοὺς βρόγχους.

—“Τὰς δὲ ἀρτηρίας τὸ ἀρχαιότατον, λέγει ὁ Ροῦφος, φλέβας ὠνόμαζον, „καὶ σφύζειν ὁπότε λέγοιεν τὰς φλέβας, ἀρτηρίας ἐβούλοντο καλεῖν... ἔλεγον δὲ καὶ ἀορτὰς καὶ πνευμονικὰ ἀγγεῖα, καὶ σύριγγας, καὶ κενώματα, „καὶ νεῦρα.”⁶⁾

* * *

Ὑπὸ τὸ ὄνομα “σχήματα,” ὁ Ἱπποκράτης ἐννοεῖ τὰ ἐσωτερικὰ ὄργανα καὶ τὰς “νηδύας,” τὰ ὁποῖα περιγράφει ὡς κοῖλα, στερεά, στρογγύλα, πλατέα, μακρά, παχέα ἢ λεπτά κτλ.

—“Τὰ μὲν γὰρ κοιλὰ τε καὶ ἐξ εὐρέος ἐς στενὸν ἐστὶ συνηγμένα, τὰ δὲ „καὶ ἐκπεπταμένα, τὰ δὲ στερεά τε καὶ στρογγύλα, τὰ δὲ πλατέα καὶ ἐπι- „κρεμάμενα, τὰ δὲ διατεταμένα, τὰ δὲ μικρά, τὰ δὲ πυκνά, τὰ δὲ μανά τε „καὶ τεθιγλότεα, τὰ δὲ σπογγοειδέα καὶ ἀραιά.”⁷⁾

Εἰς ἄλλα πάλιν ἱπποκρατικὰ συγγράμματα, ἀπαντῶμεν καὶ τὸν τεχνικὸν ὄρον: “σπλάγχνον,”⁸⁾ καὶ “νηδύς.”

—“Ἐχει δὲ τὸ σῶμα οὐ μίαν (δηλ. νηδύν), ἀλλὰ πλείους: δύο μὲν γὰρ „αἱ τὸν σῖτον δεχόμεναί τε καὶ ἀφιεῖσαι, ἄλλαι δὲ τουτέων πλείους, ὡς ἴσασιν οἱ τοιούτων ἡμέλησεν.

“Ὅσα γὰρ τῶν μελέων ἔχει περιφέρειαν, ἦν μῦν καλέουσιν, πάντα νηδὺν ἔχει.”⁹⁾

1) “Ὅταν ὁ ῥόος γένηται διὰ τοῦ βρόγχου καὶ τῶν ἀορτέων,” αἱ ξυνέχουσι τὸν πλεύμονα κατὰ τὸν βρόγχον.....” (Περὶ τόπων τῶν κατ’ ἀνθρώπον § 14 (VI, σελ. 306).

2) Ἀριστοτέλους, Περὶ ἀναπνοῆς κεφ. 3.

3) Ἀριστοτέλους, Περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι, βιβλ. Α’, κεφ. 14.

4) Ρούφου, Περὶ ὀνομασιῶν τῶν τοῦ ἀνθρώπου μοριῶν, σελ. 103.

5) “Ἡ δὲ κοίλη φλὲς περαίνεται μὲν ὡς ὁ οἰσοφάγος, πέφυκε δὲ μεταξὺ τοῦ τε βρόγχου “καὶ τοῦ οἰσοφάγου.” (Περὶ τόπων τῶν κατ’ ἀνθρώπον § 3 (VI, σελ. 282). καὶ § 14 (VI, σελ. 306). Καὶ Littré, Introduction Générale, Τόμ. Α’, σελ. 209.

6) Ρούφου, Περὶ ὀνομασιῶν τῶν τοῦ ἀνθρώπου μοριῶν, σελ. 103.

7) Περὶ ἀρχαίης ἱητρικῆς § 22 (I, σελ. 626).

8) Περὶ καρδίας § 8 (IX, σελ. 86).

9) Περὶ τέχνης § 10 (VI, σελ. 16).

Δηλαδή: Τὸ σῶμα δὲν ἔχει μόνον μίαν κοιλότητα, ἀλλὰ πολλὰς. Ἔτσι, ὑπάρχουν δύο κοιλότητες αἱ ὁποῖαι δέχονται καὶ ἐξωθοῦν τὰς θρεπτικὰς ὕλας, ἐπίσης καὶ πολλὰι ἄλλαι τὰς ὁποίας γνωρίζουν ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τέτοια πράγματα. Πράγματι δέ, ὅσα μέλη ἔχουν σάρκα στρογγύλην, τὴν ὁποίαν ὀνομάζουν μῦν, ἔχουν κοιλότητα.

Πλὴν τῆς γενικῆς ἀναγραφῆς τῶν ἐσωτερικῶν σπλάγχχνων, εὐρίσκομεν καὶ συστηματικωτέραν περιγραφὴν αὐτῶν, ὅπως εἰς τὸ “Περὶ ἀνατομῆς,” μικρὸν πονημάτιον, ὅπου ἀναφέρονται οἱ πέντε λοβοὶ τοῦ πνεύμονος, τοὺς ὁποίους ὀνομάζει “ὑπερκορυφώσιας,”¹⁾ καὶ “ἄορτρα,”²⁾ καὶ οἱ λοβοὶ τοῦ ἥπατος.³⁾

Ἡ περιγραφή των ὁμως γίνεται ἐπὶ τῇ βάσει ἀνατομῆς ζῶων ἐξ οὗ ἀποδεικνύεται, ὅπως εἴπομεν ἀνωτέρω, ὅτι ὁ Ἱπποκράτης οὐδὲν ἀνέταμεν ἀνθρώπινον σῶμα. Τὸ λεπτὸν ἔντερον π. χ. τοῦ ἀνθρώπου, συγκρίνεται πρὸς τὸ τοῦ κυνός, τοῦ ὁποίου ὁμως εἶναι μεγαλείτερον.

—“Τὰ κῶλα ἔχει (ὁ ἄνθρωπος), οἷα κυνός, μείζω δέ.”⁴⁾

**

Ἡ καρδιά περιγράφεται καλῶς εἰς ἰδιαιτέραν πραγματείαν, ἣ ὁποία φαίνεται ἔργον λεπτοῦ παρατηρητοῦ καὶ ἐμπείρου ἀνατόμου.

—“Καρδίη, λέγει, μῦς ἐστι κάρτα ἰσχυρός.”⁵⁾

Τὸ σχῆμά της εἶναι πυραμιδοειδές, τὸ δὲ χρῶμά της κατέρυθρον. Ἐκτὸς δὲ τῆς περιγραφῆς τῆς ἐξωτερικῆς κατασκευῆς, εὐρίσκομεν τὴν περιγραφὴν τοῦ περιβάλλοντος αὐτὴν ὑμέρος (τὸ περικάρδιον), ὃ ὁποῖος περιέχει ὑγρόν:

—“Καρδίη σχῆμα μὲν ὁκοίη πυραμῖς, χροίην δὲ κατακορῆς φοινικέα. „Καὶ περιβάλλεται χιτῶνα λεῖον. Καὶ ἔστιν ἐν αὐτέῳ ὑγρὸν σμικρὸν ὁκοῖον „οὔρον ὥστε δόξεις ἐν κύπτει τὴν καρδίην ἀναστρέφεσθαι.”⁶⁾

Γνωρίζει τὰς τέσσαρας καρδιακὰς κοιλότητας, διαιρουμένας εἰς δύο κοιλίας καὶ δύο κόλπους. Ὁδηγούμενος ὁμως ἐξ ἐσφαλμένης παρατηρήσεως, πιστεύει ὅτι ἡ ἀριστερὰ κοιλία δὲν περιέχει καθόλου αἷμα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν δεξιάν, ἣ ὁποία εἶναι πλήρεις. Ἡ ἀορτὴ καὶ ἡ πνευμονικὴ ἀρτηρία εἶναι πλήρεις αἵματος. Ἀγνοεῖ ὁμως ὅτι ἡ ἀορτὴ ἐκφύεται ἐκ τῆς ἀριστερᾶς κοιλίας τῆς καρδίας, ἣ δὲ πνευμονικὴ ἀρτηρία ἐκ τῆς δεξιᾶς κοιλίας. Αἱ σιγμοειδεῖς βαλβίδες τῆς ἀορτῆς περιγράφονται καλῶς, καὶ καθορίζεται, ὅπως εἴπομεν ἀνωτέρω, ἡ ἀποστολὴ των. Ἐν τούτοις, αἱ φυσιολογικαὶ ιδέαι του, ὅπως θὰ ἴδωμεν εἰς τὸ περὶ φυσιολογίας κεφάλαιον, οὐδόλως ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰς ἀνατομικὰς ταύτας γνώσεις.

Ὁ πνεύμων πληροῖ τὸ θωρακικὸν κύτος διὰ πέντε προεξοχῶν (ὑπερκο-

1) Περὶ ἀνατομῆς § 1 (VIII, σελ. 538).

2) Περὶ νόσων τὸ δεύτερον § 54 (VII, σελ. 82).

3) Περὶ ἀνατομῆς § 1 (VIII, σελ. 538). Περὶ ὁστέων φύσιος § 1 (IX, σελ. 168).

4) Ἐπιδημιῶν τὸ τέταρτον § 6 (V, σελ. 308).

5) Περὶ καρδίας § 4 (IX, σελ. 82).

6) Περὶ καρδίας § I. (IX, σελ. 80).

ρουφώσεων), τὰς ὁποίας ὀνομάζουσι λοβούς. Τὸ δὲ χρώμα τῶν εἶναι τεφρώδες, καὶ ἡ ἐπιφάνειά τῶν διάστικτος ἀπὸ προέχοντα στίγματα. Ἐκ φύσεως εἶναι διάτρητος, εἰς τὸ μέσον δὲ αὐτοῦ κεῖται ἡ καρδία.

—“Αὐτὸς δ’ ὁ πνεύμων συνεχαναπληροῖ τὴν χέλυν, (δηλ. τὸ θωρακικὸν „κύτος), τεταμένος ἔς τὰ ἀριστερά, πέντε ὑπερκορυφώσιας ἔχων, ἃς δὴ κα- „λέουσι λοβούς, τεφρίνης χροίης τιχών, στίγμασιν ὀφρυόεσι κεκεντημένος, „φύσει ἔων τενθρηνιώδης. Μέσῳ δι’ αὐτέῳ ἡ καρδίη ἐγκαθίδρυσται, στρογ- „γυλωτέρῃ καθεστεῶσα πάντων ζώων.”¹⁾

Ἡ τραχεία ἀρτηρία, ἀρχομένη ἀπὸ τὰ πλάγια τοῦ φάρυγγος, καταλήγει εἰς τὸ ὕψος τοῦ πνεύμονος, ἀποτελεῖται δὲ ἀπὸ ὁμοιογενεῖς κρίκους ἀγκυλωτούς, κειμένους τὸν ἓνα ἐπὶ τοῦ ἄλλου:

—“Ἀρτηρίη ἕξ ἑκατέρου φαρυγγέθρου τὴν ἔκφυσιν ποιευμένη εἰς ἄκρον „πνεύμονος τελευτᾷ, κρίκοις ξυγκειμένη ὁμορυσμοῖς, τῶν περιηγέων ἀπο- „μένη καὶ ἐπίπεδον ἀλλήλων.”²⁾

Τὸ ἥπαρ ἐπίσης ἔχει δύο ὑπερκορυφώσιας ἢ λοβούς, τὰς ὁποίας καλοῦν „πύλας”. Εἶναι δὲ τὸ αἵματωδέστατον ὄργανον καὶ κεῖται εἰς τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ σώματος.

—“Τὸ ἥπαρ ὁμορυσμίην μὲν ἔχει τοῖς ἄλλοις ἥπασιν, αἰμορρωδέστερον δὲ „ἔστι τῶν ἄλλων, ὑπερκορυφώσιας ἔχον δύο, ἃς καλέουσι πύλας, ἐν δεξιῷς „τόποις κειμένας.”³⁾

Ὁ σπλὴν ἀρχόμενος ἀπὸ τῶν ἀριστερῶν νόθων πλευρῶν, ἐκτείνεται εἰς σχῆμα πέλματος τοῦ ποδός.

—“Ἐκ δὲ πλευρῆς νόθης, λέγω δὲ τῆς ἀριστερῆς, σπλὴν ἀρξάμενος ἐκ- „τέταται ὁμοιорυσμὸς ἔχει ποδός.”⁴⁾

Οἱ νεφροὶ ἔχουν τὸ ἴδιον σχῆμα. Τὸ δὲ χρώμα τῶν ὁμοιάζει πρὸς τὸ χρώμα τῶν μῆλων, ἕξ ἑκάστου δὲ νεφροῦ ἀναχωρεῖ ἓνας κάθετος σωλήν, καταλήγων εἰς τὴν κορυφὴν τῆς κύστεως:

—“Νεφροὶ δὲ ὁμοιорυσμοί, τὴν χροίην ἐναλίγκιοι μῆλοισιν. Ἀπὸ του- „τέων δὲ ὄχετοὶ σκαληνοειδέες ἄκρην κορυφὴν κύστιος κεῖνται.”⁵⁾

Ἡ κύστις εἶναι μεγάλη καὶ πλήρης νεύρων: “νευρώδης οὕλη καὶ μεγάλη,” συμμετέχουσα ἀπὸ μακρὰν (δηλαδὴ ἐμμέσως) εἰς τὸν σκοπὸν διὰ τὸν ὁποῖον εἶναι κατασκευασμένη.⁶⁾

Ὁ οἰσοφάγος ὁ ὁποῖος “ἀπὸ γλώσσης τὴν ἀρχὴν ποιούμενος ἔς κοιλίην τελευτᾷ,”⁷⁾ ὀνομάζεται ἐπίσης καὶ στόμαχος κατὰ τὴν εἰς τὴν “σηπτικὴν κοιλίην,” (τὸν κυρίως δηλ. στόμαχον) κατάληξίν του.

1) Περὶ ἀνατομῆς § I (VIII, σελ. 538).

2) Περὶ ἀνατομῆς § 1 (VIII, σελ. 538).

3) Αὐτόθι.

4) Αὐτόθι.

5) Αὐτόθι.

6) Αὐτόθι.

7) Αὐτόθι.

Ὁ ὄρος “σηπτική κοιλία,, ἐνταῦθα σημαίνει τὸν κυρίως στόμαχον, ὅπου ἡ λέξις “σηπτική,, ἀναφέρεται εἰς παλαιὰν περὶ θρέψεως ὑπόθεσιν.

Ὁ στόμαχος ἐκτείνεται πρὸς τὰ ἀριστερὰ τοῦ ἥπατος καὶ εἶναι πλήρης νεύρων.

—“Κοιλίη δὲ (ὁ στόμαχος) παρακειμένη κατ’ εὐώνυμον μέρος, οὐλομε-
„λῆς ἐστὶ καὶ νευρώδης.,¹⁾

Τὸ λεπτὸν ἔντερον, ἀρχόμενον ἀπὸ τοῦ στομάχου, ἔχει τὴν ἰδίαν με αὐ-
τὸν σύστασιν καὶ μῆκος ὅχι ὀλιγώτερον τῶν δώδεκα πῆχεων :

—“Ἀπὸ δὲ κοιλίης (στομάχου) πέφυκεν ἔντερον ὁμοιορυσμόν, μικρόν,
„πῆχεων οὐκ ἔλασσον δώδεκα, ἐλικηδὼν ἐν κόλποις ἀνειλούμενον, ὃ ἐνιοὶ
„καλέουσιν κῶλον, δι’ οὗ ἡ παραφορὰ τῆς τροφῆς γίνεται., καὶ τελευτᾷ εἰς
τὸν δακτύλιον.²⁾

Ἡ μήτρα³⁾ ἐπίσης εἶναι γνωστή. Ἐθεωρεῖτο δὲ ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῆς
ὑπὸ τοῦ Ἱπποκράτους, τῶν Κνιδίων καὶ τῶν ἱατρῶν τῆς Ἀλεξανδρινῆς Σχο-
λῆς σφαιροειδῆς καὶ κοίλης. Ὑπὸ τινῶν δὲ παρομοιάζεται πρὸς σφαῖραν, ἀλλ’
ἄνευ ἀκριβεστέρου χαρακτηρισμοῦ.⁴⁾

Ὁ Ἱπποκράτης περιγράφων τὸ σχῆμα τῶν ἐσωτερικῶν ὀργάνων, παρα-
βάλλει τὴν μήτραν πρὸς τὴν κύστιν καὶ τὴν κεφαλὴν, θεωρεῖ δὲ αὐτὴν κοί-
λην καὶ σφαιροειδῆ :

—“Τῶν δ’ ἔσω τοῦ ἀνθρώπου φύσις καὶ σχῆμα τοιοῦτον : κύστις τε καὶ
„κεφαλὴ καὶ ὑστέρα γυναιξί.,⁵⁾

Παραβάλλει δὲ αὐτὴν πρὸς σικύαν, ἣ ὁποία ἔλκει τοὺς ἔσω χυμοὺς πρὸς
τὰ ἔξω.⁶⁾ Ἡ ὑπὸ τοῦ Ἱπποκράτους αὕτη παραβολὴ τῆς μήτρας πρὸς κύ-
στιν, κεφαλὴν ἢ σικύαν, ἀποδεικνύει καταφανῶς, ὅτι ἡ μήτρα κατὰ τοὺς
ἀρχαίους, εἶχε σχῆμα σφαιροειδές, ἐσωτερικῶς δὲ ἦτο κοίλη.

Ἡ μήτρα διαιρεῖται ἐσωτερικῶς εἰς δύο χωρισμένα ἀπ’ ἀλλήλων τμή-
ματα, τὸ δεξιὸν ὅπου κυοφοροῦνται τὰ ἄρρενα, καὶ τὸ ἀριστερόν, ὅπου τὰ
θήλεα, ἐκαλοῦντο δὲ “κέρατα,,⁷⁾ ἢ “κόλποι.,⁸⁾ Πρῶτος δὲ ὅστις ἐξέφρασε

1) Αὐτόθι σελ. 540.

2) Αὐτόθι.

3) Ἡ λέξις μήτρα καὶ ἰωνικῶς μήτρη, εἶναι τὸ μέρος τοῦ γυναικείου σώματος
ἐντὸς τοῦ ὁποίου συλλαμβάνεται καὶ κυοφορεῖται τὸ ἔμβρυον. Ἀλλ’ ἡ λέξις μήτρα καὶ
μήτρη, ὅπως καὶ αἱ λατινικαὶ matrix καὶ mater, παράγονται ἐκ τῆς σανσκριτικῆς ρί-
ζης “ma,, ἣ ὁποία σημαίνει. ποιεῖν, κατασκευάζειν, γεννᾶν, ἐξ οὗ καὶ μήτρα ἢ mat-
rix=σπλάγχνον πρὸς κύησιν ἢ κυητήριον. Κατ’ ἄλλους παράγεται ἐκ τοῦ αἰγυπτιακοῦ
“metret,,=μήτρη, ἀλλὰ καὶ τοῦτο πάλιν προέρχεται ἐκ τοῦ σανσκριτικοῦ “ma,,.

4) Περὶ γυναικείας φύσεως § 38 (VIII σελ. 380).—Περὶ τόπων τῶν κατ’ ἀνθρώ-
πον, § 47 (VIII, σελ. 380).

5) Περὶ ἀρχαίας ἱητρικῆς § 22 (I, σελ. 628).

6) Αὐτόθι, (I, σελ. 626).

7) Περὶ ἐπικυήσιος § I (VIII, σελ. 476).—“Ἦν δὲ ἐν τῷ κέρατι τῷ ἐτέρῳ τὸ
κύημα ἔχρη...,,

8) Περὶ φύσεως παιδίου § 31 (VII, σελ. 540).—Ὡδε δὲ καὶ τῇ γυναικὶ ἀπὸ μιῆς

τὴν θεωρίαν ταύτην, φαίνεται ὅτι εἶναι ὁ ἐκ Κλαζομενῶν φιλόσοφος Ἀναξαγόρας (περὶ τὰ 500 π. Χ.), ἀπεδέχθη δὲ αὐτὴν καὶ ὁ Ἱπποκράτης, λέγων εἰς τοὺς “Ἀφορισμούς,” του:

—“Ἐμβρυα τὰ μὲν ἄρσενα ἐν τοῖσι δεξιοῖσι, τὰ δὲ θήλεα ἐν τοῖσιν ἀριστεροῖσι μᾶλλον.”¹⁾

Ἐξ οὗ καὶ κοινῶς πιστεύεται ὡς ἱπποκρατικὴ θεωρία.

Αἱ φοιῆται, εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστοι. Οὕτε ὁ Ἱπποκράτης, οὕτε οἱ Κνίδιοι ἱατροὶ εἶχον γνῶσιν αὐτῶν. Πρῶτοι οἱ Ἀλεξανδρινοὶ ἀνατόμοι, ἰδίως δὲ ὁ Ἡρόφιλος, βεβαιοῦται ὅτι ἀνεκάλυψαν τὸ σπουδαιότατον τοῦτο τῆς μήτρας ἑξάρτημα.²⁾

* * *

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ νεῦρα καὶ τὴν νευρολογίαν, ταῦτα εἶναι τελείως ἄγνωστα εἰς τὸν Ἱπποκράτην καὶ τοὺς μαθητάς του. Ὅχι δὲ μόνον ὁ Ἱπποκράτης, ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Ἡροφίλου καὶ τοῦ Ἐρασιστράτου, τῶν μεγάλων ἀνατόμων τῆς Ἀλεξανδρινῆς Σχολῆς (περὶ τὰ 300 π. Χ.) οὐδεμίαν εἶχε γνῶσιν περὶ τῶν νεύρων, συγγέων αὐτὰ μετὰ τῶν συνδέσμων καὶ τενόντων, τῶν ὁποίων ἀρχὴν ἐθεώρει τὴν καρδίαν.³⁾

Ἔνεκα τῆς ἀτελοῦς ἀνατομικῆς γνώσεως τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος καὶ τῆς παντελοῦς ἀγνοίας τῶν φυσιολογικῶν λειτουργιῶν τῶν ὀργάνων αὐτοῦ, ἐπεκράτησε μεγάλη σύγχυσις τῶν τεχνικῶν ὄρων. Οὕτω π. χ. τὰ νεῦρα ἐκαλοῦντο ἀδιαφόρως: τένοντες καὶ τόνοι ἢ τόνοι νευρώδεις ἢ τόνοι κοινοί.

—“Τὰ νεῦρα, λέγει ὁ συγγραφεὺς τοῦ “Περὶ τόπων τῶν κατ’ ἀνθρώπον,” πιέζουσι τὰ ἄκρα, παρατεταμένα τέ εἰσι παρ’ ὅλον τὸ σῶμα· ἰσχύουσι δὲ μάλιστα ἐν ἐκείνοις τοῦ σώματος καὶ αἰεὶ παχύτατά εἰσιν, ἐν οἷσι τοῦ σώματος αἱ σάρκες ἐλάχιστοί εἰσιν. Καὶ τὸ μὲν σῶμα πᾶν ἔμπλεον νεύρων· περὶ δὲ τὸ πρόσωπον καὶ τὴν κεφαλὴν οὐκ ἔστι νεῦρα, ἀλλ’ ἴνες παρόμοιαι νεύροις μεταξὺ τῶν τε ὀστέου καὶ τῆς σαρκὸς λεπτότεραι καὶ στερεώτεραι, αἱ δὲ νευροκοίλιοι.”⁴⁾

Ἐν τούτοις, εἰς τὸ δεύτερον βιβλίον τῶν “Ἐπιδημιῶν,” μεταξὺ τῶν λευκῶν μερῶν ἀναφαίνονται μερικὰ καλούμενα “τόνοι,” τὰ ὁποῖα φαίνονται ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰ ἰδικά μας νεῦρα. Ἀναχωροῦν ἀπὸ τοῦ ἐγκεφάλου καὶ διέρχονται ἄνωθεν τοῦ μεγάλου σπονδύλου. Ἐκαστον ἐξ αὐτῶν προεκτεινόμενον ἐκατέρωθεν τοῦ οἰσοφάγου, ἐπανακάμπτει εἰς ἑαυτό, εἰς τρόπον

μίξις γινόμενα τὰ παιδιά ἑκάτερον ἐν τῷ κόλπῳ καὶ χορίῳ, ἐστὶ, καὶ τίκτει τῇ αὐτῇ ἡμέρῃ ἀμφοτέρω.”

1) Ἀφορισμῶν, Τμῆμα πέμπτον, § 48 (IV, σελ. 550).

2) Α. Χρηστίδου, Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Γυναικειολογία, σελ. 51 καὶ ἐξῆς.—Σκεύου Ζερβοῦ, Ἡ Μαιευτικὴ καὶ Γυναικολογία διὰ μέσου τῶν αἰώνων μέχρι τοῦ Ἀριστοτέλους, Τόμ. Α', σελ. 33 καὶ ἐξῆς.—Ἀχιλλέως Σαμοθράκη, Αἱ Ἱατρικαὶ Σχολαὶ τῆς Ἀρχαιότητος, ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ἱατρικῇ, 1938.

3) Ἀριστοτέλους, Περὶ ζῴων ἱστορίαι, βιβλ. III κεφ. 5.

4) Περὶ τόπων τῶν κατ’ ἀνθρώπον § 5 (VI, σελ. 284).

ὥστε ὁμοιάζει πρὸς ἓνα. (Μήπως πρόκειται περὶ τοῦ παλινδρόμου νεύρου;) Ἐπίσης καὶ ἄλλος “τόνος,” ὁ ὁποῖος ἀναχωρῶν ἀπὸ τῶν ὑποκειμένων εἰς τὰς κλεῖδας σπονδύλων, ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τῆς ράχεως ἐπὶ τῶν πλαγίων μερῶν τῶν σπονδύλων καὶ καταλήγει εἰς τὰς πλευράς.

—“Δύο δὲ τόνοι (νεῦρα) ἀπ’ ἐγκεφάλου ὑπὸ τὸ ὁστέον τοῦ μεγάλου σπονδύλου ἄνωθεν, καὶ πρὸς τοῦ στομάχου (οἰσοφάγου) μᾶλλον ἐκατέρωθεν τῆς ἀρτηρίας (τῆς τραχείας ἀρτηρίας), παρελθὼν ἑκάτερος εἰς αὐτὸν ἦλθεν ἕκτος ἐνί... Ἄλλος τόνος ἐκατέρωθεν ἐκ τῶν κατὰ κληῖδα σπονδύλων παρὰ ράχιν παρέτεινεν ἐκ πλαγίων σπονδύλων, καὶ τῇσι πλευρῇσιν ἀπένεμεν. “Ὡσπερ αἱ φλέβες, οὕτως οὗτοι διὰ φρενῶν ἐς μεσεντέριον μοι δοκέουσι τείνειν, ἐν δὲ τουτέοισιν ἐξέλιπον, αὐθις δ’ ὅθεν φρένες ἐξεπεφύκεσαν...”¹⁾

Οὐδεμία ἀμφιβολία, ὁσπνδήποτε ἐλλιπὴς καὶ ἂν εἶναι ἡ περιγραφὴ αὐτῇ, ὅτι ἀνάγεται προφανῶς εἰς τὸ πνευμονογαστρικὸν καὶ συμπαθητικόν. Πρέπει ὅμως νὰ προσθέσωμεν ὅτι οὔτε ἡ ἀρχή, οὔτε τὸ τέλος, οὔτε αἱ λειτουργίαι τῶν “τόνων,” τούτων ὑποπτεύθησαν, εἰς τρόπον ὥστε, παρὰ τὰς θαυμασίας προόδους τῶν κλινικῶν γνώσεων, οἱ ἱπποκρατικοὶ ἀγνοοῦν τὴν ὑπαρξίν τῶν κυρίως λεγομένων νεύρων.

* * *

Οἱ ἀδένες εἶναι σπλάγχνα σπογγώδη, πλαδαρὰ καὶ παχέα, μὴ ὁμοιάζοντες οὔτε πρὸς τὰς σάρκας, οὔτε πρὸς ἄλλο μέρος τοῦ σώματος:

—“Φύσις μὲν αὐτέρσι σπογγώδης, ἀραιαὶ μὲν καὶ πίονες, καὶ ἔστιν οὔτε σαρκία ἕκελα τῷ ἄλλῳ σώματι, οὔτε ἄλλο τι ὅμοιον τῷ σώματι.”²⁾

Εἶναι ἀραιοὶ τὴν σύστασιν καὶ ἔχουν πολλὰς φλέβας. Κατὰ τὴν διατομήν των ἐπέρχεται μεγάλη αἱμορραγία, ἐὰν δὲ συμπιεσθοῦν, ἀποβάλλουν ἓνα γλοιῶδες ὑγρὸν καὶ θρύπτονται εὐκόλως. Ἀνευρίσκονται δὲ παντοῦ τοῦ σώματος ὅπου ὑπάρχει ὑγρασία, ἡ ὁποία χρησιμεύει ὡς τροφή των: “...ὅκου τελματώδεα, ἐκεῖ καὶ ἀδένες.”³⁾

Οἱ νεφροί,⁴⁾ οἱ μαστοί,⁵⁾ αἱ ἀμυγδαλαί,⁶⁾ οἱ βουβωνικοὶ καὶ μασχαλιαῖοι ἀδένες⁷⁾ θεωροῦνται ἐπίσης ὡς ἀδένες.

Αἱ τρίχες ἐξομοιοῦνται πρὸς τοὺς ἀδένας καὶ ἔχουν τὴν αὐτὴν λειτουργίαν.⁸⁾

Τοιαῦται εἶναι ἐν συνόψει αἱ ἀνατομικαὶ γνώσεις τοῦ Ἱπποκράτους. Διὰ τὸν ἐπιθυμοῦντα πλειότερα, παραπέμπομεν εἰς τὸ “Περὶ φύσιος ἀνθρώπου,” τῆς Ἱπποκρατείου Συλλογῆς, ὅπου ὑπάρχει ἀκριβὴς ἀπαρίθμησις τῶν δια-

1) Ἐπιδημιῶν τὸ δεύτερον § 2 (VI σελ. 124).

2) Περὶ ἀδένων § 1 (VIII, σελ. 556).

3) Αὐτόθι § 4 (VIII, σελ. 588).

4) Περὶ ἀνατομῆς § 1 (VIII, σελ. 538).—Περὶ ἀδένων § 6 (VIII, σελ. 560).

5) Περὶ ἀδένων § 17 (VIII, σελ. 570).

6) Αὐτόθι § 7 (VIII, σελ. 560).

7) Αὐτόθι § 8 (VIII, σελ. 562).

8) Αὐτόθι § 4 (VIII, σελ. 558).

φόρων ὁστῶν τοῦ σκελετοῦ καὶ τῶν κυριωτέρων σπλάγχνων, τῶν ὁποίων πολ-
λαὶ ὀνομασίαι εἶναι ἐν χρήσει καὶ σήμερον.

Ἡ πρόληψις, ἡ ἐμποδίζουσα τοὺς Ἀσκληπιάδας νὰ ἀνατέμνουν ἀνθρώ-
πινα σώματα, ἤρχισε νὰ ἐξασθενῇ περὶ τὸ τέλος τῆς φιλοσοφικῆς περιόδου.
Πραγματικαὶ ὅμως ἀνατομικαὶ μελέται ἐγένοντο ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Πτο-
λεμαίων, ὅποτε ἤκμασεν ἡ Ἀλεξανδρινὴ Σχολή, τὴν ὁποίαν ἐλάμπρυναν οἱ
δύο μεγάλοι ἀνατόμοι τῆς ἀρχαιότητος: ὁ Ἡρόφιλος καὶ ὁ Ἐρασίστρατος.¹⁾
Ἀλλὰ τότε ἡ οἰκογένεια τοῦ Ἱπποκράτους εἶχεν ἤδη ἐκλείψει καὶ οὐδενὸς
τὸ ὄνομα ἐκ τῶν ἀπογόνων του ἀναφαίνεται ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Ἰατρικῆς.

Τελευτῶντες τὸ περὶ τῶν ἀνατομικῶν γνώσεων κεφάλαιον τοῦ Ἱπποκρά-
τους παραθέτομεν τὴν γνώμην τοῦ Daremberg, ὅστις λέγει: — “Ἡ ἀνα-
τομία τῶν Ἱπποκρατικῶν δὲν εἶναι πλέον ἐπιστήμη τυχαία, ὅπως παρ’ Ὀ-
μήρῳ, ἀλλὰ καὶ δὲν ὑπάγεται ἀκόμη εἰς τὴν Ἱστορίαν, ὅπως παρὰ τῷ Γα-
ληνῷ. Τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἡ ἀνατομία ἀποτελεῖ βοήθημα ἀτελέστατον διὰ
τὴν ἱατρικὴν προᾶξιν.”²⁾

1) Περὶ Ἡροφίλου καὶ Ἐρασιστράτου, βλέπε: Ἀχιλλέως Σαμοθράκη, Αἱ Ἰατρι-
καὶ Σχολαὶ τῆς Ἀρχαιότητος, ἐν τῇ «Ἑλληνικῇ Ἰατρικῇ», 1938.

2) Ch. Daremberg, Histoire des Sciences Médicales.